

Türkiye'nin Suriye Politikasına Dair Yeni Öneriler

M. HÜSEYİN MERCAN

Türkiye'nin Suriye Politikasına Dair Yeni Öneriler

Ö Z E T

2011 Mart'ında Suriye'de başlayan rejim karşıtı gösteriler, bölge tarihinin en kanlı iktidar mücadelesine sahne olmaktadır. Baas Partisi'nin iktidarı ele geçirdiği 1963'te başlayan ve 1970'te Hafız el-Esed iktidarıyla pekişen siyasal katılım ve özgürlükleri baskı ve zor araçları yoluyla kısıtlama stratejisi toplumda uzun yıllar boyunca büyük bir travmaya yol açmıştı. Bölgede başlayan demokratikleşme dalgasının da etkisiyle Suriye halkı Beşşar el-Esed rejiminin gitmesi yönünde bir irade ortaya koymuş lakin bu durum iktidarın halka verdiği sert tepkiyle asimetrik bir saldırı savaşına dönüşmüştür. Muhaliflerin barışçıl taleplerine karşı rejimin dış destekli müdahalesi Suriye'deki krizin bir türlü çözülmesine müsaade etmemiştir. En uzun sınır komşusu Suriye'de rejimin halkına yönelik uyguladığı sistematik katliamlara sessiz kalmayan Türkiye, başlangıçtan itibaren halk iradesinin yanında olmuş ve gerekli reformların yapılmayacağını idrak ettiği andan itibaren de Şam yönetimiyle bütün ilişkisini kesmiştir. Daha sonraki süreçte Esed rejiminin yıkılması ve demokratik bir yönetimin kurulması için uluslararası alanda ciddi faaliyetler içine giren Türk hükümeti, sahada ilk yıllarda yeteri kadar varlık gösteremediği için sürece hâkim olamamıştır. Fırat Kalkanı Operasyonu ile yeni bir paradigma benimseyen Ankara, hem askeri varlığıyla sahada olduğunun mesajını verirken aynı zamanda olayların başında beri temel aktör konumundaki Rusya ve İran'la masaya oturarak muhaliflerin garantörü konumunda krizin çözümüne dair yeni bir pozisyon edinmiştir. 2011 Mart'ından itibaren ilk defa bu kadar güçlü bir yönlendirici etkiye sahip olan Türkiye, gelinen noktada Rusya ve İran'la birlikte Suriye krizini çözüme kavuşturacak ana aktör konumuna gelmiştir. Bu bağlamda elinizdeki metin Türkiye'nin Suriye krizine yönelik ne tür politikalar geliştirmesi gerektiğine dair önerilerden oluşmaktadır. Metinde olayların başlangıcından itibaren Ankara'nın izlediği siyasetin genel bir tahlilinin yapılmasının ardından bundan sonraki sürece dair çeşitli öngörüler sunulmaktadır.

ATIF: Mercan. M.H. (2017). Türkiye'nin Suriye politikasına dair yeni öneriler (Politika Notu No. 2017/01). İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği.

Y A Z A R H A K K I N D A

2008 yılında Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimini, 2011 de ise Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler programında "Suriye Dış Politikası ve Ulusal Çıkar: 1990- 2010" başlıklı tez çalışmasıyla yüksek lisans eğitimini tamamladı. İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler programında doktora çalışmasını "İslami Hareketin Kurumsallaşma Sorunu Işığında Müslüman Kardeşler Teşkilatı" başlıklı tezle 2017'de tamamladı. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmakta olan Mercan, genel itibariyle Orta Doğu Siyaseti üzerine araştırmalar yapmaktadır. Bu alanda çeşitli akademik makaleler kaleme alan Mercan'ın *Suriye: Rejim ve Dış Politika* başlıklı bir kitabı ve *Transformation of the Muslim World in the 21st Century* adlı bir derlemesi bulunmaktadır.

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği pek çok hayır kuruluşunu kurmuş ve destek olmuş iradenin, bu alanlardaki çalışmalarını derinleştirmek amacıyla 2010 yılında kurduğu bir çatı kuruluştur. İLKE, kurumlarıyla birlikte iş ahlakı ve girişimcilik, akademik çalışmalar ve yaygın din eğitimi alanlarında faaliyet göstermekte ve bu konularda stratejik bakışı geliştiren öncü çalışmalar yapmaktadır. Bu bağlamda İLKE tarafından, Türkiye ve Dünya meselelerini analiz edip; bütünlüklü, odaklı, uygulanabilir öneriler içeren politika notu serisi yayımlanmaktadır.

Adres: Halk Cad. Türbe Kapısı Sk. No: 13 Üsküdar/ İstanbul Telefon: +90 216 532 63 70 E-posta: bilgi@ilke.org.tr Web: ilke.org.tr

© Tüm hakları saklıdır. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği'nin yazılı izni olmadan bu eserin hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz. Yazıda belirtilen görüşler yazarı aittir ve İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği'ni bağlamaz.

Giriş

2010 yılının son günlerinde Tunus'ta başlayan ve yeni yılın hemen başında Arap dünyasının önemli bir kısmında etkisini hissettiren rejim karşıtı gösteriler, bölgede ezberleri bozması bakımından önemli bir kırılma noktası olmuştur. Tunus ve Mısır devlet başkanlarının gösteriler karşısında çaresiz kalarak koltuklarını terk etmeleriyle soğuk savaş döneminde kurulan otoriter yönetimler sona ermişti. Bu iki ülkenin ardından bölgeye yayılan, Yemen, Libya ve Bahreyn'de de başlayan rejim karşıtı gösteriler, Suriye'nin de halkaya dâhil olmasıyla oldukça farklı bir boyuta ulaşmıştı.

Muhallif tüm kesimlerin tek bir amaç doğrultusunda bir araya geldiği ayaklanmaların otoriter liderlerin devrilmesinin ardından evirildiği boyut Tunus haricinde oldukça sancılı bir sürecin kapısını aralamıştır. Mısır'da Muhammed Mursi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi ve yeni anayasanın yapılması, geçiş sürecinde mesafe kat edilmesini sağlasa da sonrasında Abdul Fettah es-Sisi'nin kontrolünde gerçekleşen darbeyle devrimin kazanımları ters yüz edilmeye başlanmıştır. Yemen ve Libya'da da hem dış nüfuz mücadelesi hem de yerel sorunlar nedeniyle sağlıklı bir geçişin sağlanamaması, her iki ülkeyi de başlangıcından daha kötü bir noktaya sürüklemiştir. Halk ayaklanmalarının başladığı ülkeler arasında sadece Tunus'un geçiş sürecini başarıyla tamamlaması ve yeni anayasayla bir-

Arap İsyanları ateşinin ilk fitili Tunus'tan yakıldı. Günlerce süren rejim karşıtı eylemler, Mısır, Yemen, Libya ve Bahreyn'de de farklı boyutlarla etkisini gösterdi.

Kaynak: <http://www.dunyabulteni.net/dubam/317916/arap-baharinin-isaret-fisegi-tunus-devrimi/> 25 Aralık 2014

likte demokratikleşme yolunda önemli adımlar atması, ayaklanmaların istenilen seviyeye gelemediğinin en büyük kanıtıdır.

Suriye'de ise 2011 Mart'ında başlayan ayaklanmalar rejimin çözülmemesi, Rusya ve İran'ın sahadaki aktif desteği ve muhaliflerin bütüncül ve etkin bir görünüm sergileyememesi nedeniyle bir sonuca ulaşamamış ve bölge, tarihinin en

Halk ayaklanmalarının başladığı ülkeler arasında sadece Tunus'un geçiş sürecini başarıyla tamamlaması ve yeni anayasayla birlikte demokratikleşme yolunda önemli adımlar atması, ayaklanmaların istenilen seviyeye gelemediğinin en büyük kanıtıdır.

2011 yılında başlayan Suriye Savaşı'nın sonunda 22 Milyon nüfuslu ülkenin yarısı, evlerini terketmek zorunda kaldı.

Kaynak: <http://www.21yyte.org/arastirma/suriye/2013/08/27/7175/suriye-ic-savasindan-kareler/> 27 Ağustos 2013

büyük insanlık trajedilerinden birine sahne olmuştur. Esed yönetiminin saldırılar ve sistematik katliamlar yoluyla muhalifleri sindirme stratejisi, yüz binlerce insanın hayatını kaybetmesi ve milyonlarca insanın ise bulundukları yerleri terk etmek zorunda kalmasıyla sonuçlandı.

Hafız el-Esed'in 1970'te iktidara geldiği andan itibaren inşa ettiği tek adam yönetiminin, rejimin varlığının sürekliliği esaslı bir anlayışta olması ve rejime tehdit algıladığı durumlarda her türlü saldırgan tavırdan geri durmayacak olması, halk ayaklanmalarına karşı Beşşar el-Esed yönetiminin sert tavrının arka planında yatan mantığı göstermektedir. 1973 Anayasası'yla devletin tüm mekanizmalarını ve sivil toplumu kontrolü altına alacak şekilde mutlak

bir iktidar alanı oluşturan Hafız el-Esed, Suriye'de rejim karşıtı muhaliflere yaşam alanı bırakmayacak bir anlayışı miras bırakmıştır. Bu bakımdan halkın rejimden daha fazla özgürlük talebini kendi varlığına tehdit olarak algılayan oğul Esed, Baas'ın derin yapılanmasının da desteğiyle halka karşı çetin bir savaşa girmekten geri durmamıştır.

Suriye'deki savaşın boyutları ülke içinde büyük yaralar açarken aynı zamanda bölgesel ve küresel boyutta da ciddi mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Küresel güçlerin hesaplaşma alanına dönen Suriye, toprakları komşu bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit edecek terör örgütlerinin de ortaya çıktığı bir yere dönüşmüştür. Olayların başladığı ilk günden itibaren

yaşanan gelişmeleri yakından takip eden ve bir strateji izleyen Türkiye, krizden en çok etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Milyonlarca Suriyelinin Türkiye'ye sığınması, rejimin insani olmayan saldırıları, Irak-Şam İslam Devleti (DAEŞ) ve Demokratik Birlik Partisi (PYD) gibi terör örgütlerinin ülke ve bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmesi, Suriye krizini Ankara'nın her daim öncelikli gündemi hâline getirmiştir. Olaylar yedinci yılına girerken bu süreçte Türkiye, Suriye'de krizin çözümüne dair çeşitli stratejiler izlemiş ve yakın döneme kadar sahada yeteri kadar aktif olamadığı için kalıcı çözümün sağlanmasında fiili bir irade ortaya koyamamıştır. Fırat Kalkanı Operasyonu süreciyle sahada artık bizzat yer alan Türkiye, Suriye krizinde ilk defa bu kadar etkin bir pozisyona gelmiş ve Esed rejiminin ana destekçileri İran ve Rusya ile masaya oturarak krizin sonlanmasına dair önemli adımlar atmıştır. Bu bağlamda, elinizdeki metin, Türkiye'nin Suriye krizine dair izlediği stratejinin genel bir analizini yaparak Suriye krizinin çözümüne dair Türkiye'nin ne tür politikalar izlemesi gerektiği hususunda çeşitli öneriler ortaya koymaktadır.

Kriz Sürecinde Türkiye'nin Suriye Politikası

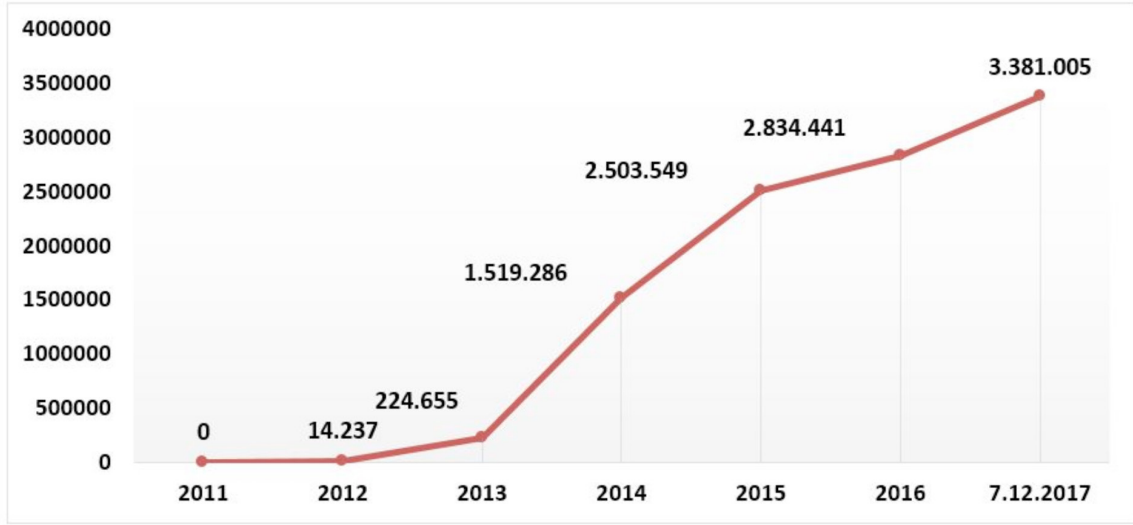
Suriye'de rejim karşıtı gösterilerin başladığı andan itibaren Ankara, halkın iradesine saygı duyulması ve acilen siyasal hayata dair reformların gerçekleştirilmesi yönünde bir tavır sergiledi. 2002 sonrası dış politika paradigmasının demokratik teamüller ve toplumsal meşruiyet üzerine bina edilmesi Ankara-Şam hattında

Küresel güçlerin hesaplaşma alanına dönen Suriye, toprakları komşu bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit edecek terör örgütlerinin de ortaya çıktığı bir yere dönüşmüştür.

yıllardır devam edegelen yakın ilişkileri ciddi ölçüde sarstı. Yeni dönem Türk dış politikasının mimarı kabul edilen Ahmet Davutoğlu'nun rejimin meşruiyetinin toplumsal güvenliğin tesisinden geçtiği ama rejimin güvenlik algısının halkın temel hak ve özgürlüklerinin önüne asla geçmemesi gerektiği hususundaki tespiti (Davutoğlu, 2008, s. 79), Türkiye'nin Suriye krizine yaklaşımında önemli rol oynamıştır.

Hafız el-Esed'in 1970'ten itibaren tek adam merkezli oluşturduğu siyasal sistem, muhalefetin oluşmasına ya da varlığını sürdürmesine imkân vermeyen bir nitelikteydi. Baas Partisi'nin "toplum ve devletin hâkim partisi" olarak anayasada tanımlanması (Düstur el-Cumhuriyye el-Arabiyye es-Suriyye, 1973, md. 8), alternatif siyasallıkların sistem içerisinde oluşmasını engellemiştir. Ayrıca Baas'ın temel ilke ve hedeflerinin korunması görevinin ordu ve istihbarat birimlerine anayasal bir görev olarak verilmesi (Düstur el-Cumhuriyye el-Arabiyye es-Suriyye, 1973, md. 11), ülkede güvenlik güçlerinin sadece dış tehditlere karşı değil rejimin tehdit algıladığı unsurlarla da mücadele edeceğini göstermekteydi. Bu yönüyle Hafız el-Esed, 1973 Anayasası üzerinden yeniden dizayn ettiği devlet sisteminde kamu ve özel ayrımını ortadan kaldırarak kendi şahsıyla mündemiç

Tablo 1. Yıllara göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü

bir siyasal yapı meydana getirmiştir (Lobmey, 2007, s. 95).

Suriye'nin Esed kontrolünde oluşturulan yapısı rejimin varlığını ve sürekliliğini devletin varoluşsal sorunsalı hâline getirmiştir. Bu bakımdan ülke topraklarının ulusun çıkarları ya da devletin bekasından ziyade, rejimin bekasının öncelendiği ve ulusal çıkar yerine rejimin çıkarının ikame edildiği görülmektedir (Mercan, 2012). Uzun yıllar boyunca baskı ve sindirme politikaları üzerinden siyasal muhalefeti ortadan kaldırmaya çalışan Esed, bu amacına büyük oranda ulaşmıştır. Özellikle ülkede Müslüman Kardeşlere yönelik sistematik katliamlar, rejimin tehdit algıladığı takdirde kendi varlığını devam ettirmek için her türlü stratejiyi izleyebileceğine örneklik teşkil etmiştir.¹

2000 yılında Hafız el-Esed'in ölümüyle birlikte yerine geçen oğlu Beşşar el-Esed, siyasal sistemin temel kodlarına dokunmadan ülkede görece ılımlı bir hava oluşturmaya çalışsa da rejimin sürekliliği esaslı algıda bir değişiklik meydana

gelmemiştir. Bu durumun yol açtığı travmaya özellikle genç kuşakların reaksiyonu, Tunus'ta başlayan dalganın Suriye'de hızla yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Lakin rejimin uzun yıllar içinde siyaset, bürokrasi, ordu, yargı ve istihbarat birimleriyle bütüncül bir sistem geliştirmesi, Suriye'de rejimin çözülmesine olanak sağlamamış ve dış destek yoluyla da Beşşar el-Esed muhaliflere karşı ciddi direnç göstermiştir. Türkiye olayların patlak verdiği ilk aylarda Esed'e acilen reformların gerçekleştirilmesi hususunda baskı kurmaya çalışsa da Şam yönetiminden beklenen cevabın alınamaması karşılıklı ilişkilerin tamamen kopmasıyla sonuçlanmıştır (Altunışık, 2016, s. 39). 2011 Ağustos'unda dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Şam ziyareti, Türkiye tarafının Esed'le sürece dair diyalog kurduğu son resmî görüşme olmuştur ("Davutoğlu Esad görüşmesi sona erdi", 2011). Bu görüşmenin ardından Suriye rejiminin halka yönelik baskı ve saldırılarının şiddetini daha da artırması, Suriye krizinin derinleşmesi ve insani boyutları aşmasıyla sonuçlanmıştır.

Astana Görüşmeleri Suriye konusunda İran, Rusya ve Türkiye'yi birbirine yakınlaştırdı.

Kaynak: <http://www.aksahaber.org/astana-ittifaki-ya-da-on-asya-blokunun-dogusu-2-kasim.html/> 2 Kasım 2017

Krizin derinleşmesiyle birlikte Türkiye insani yardım ve krizin çözümüne dair siyasi çözüm noktasında iki alanda politika izlemiştir. Rejimin baskıları nedeniyle ülkelerini terk eden Suriyelilere açık kapı politikası uygulamıştır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Göç İdaresi'nin açıkladığı güncel veriler doğrultusunda şu anda Türkiye'de yaşayan geçici koruma kapsamındaki Suriyelerin sayısı 3.381.005'tir (İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 07.12.2017). Bu sayı Türkiye'nin Suriye krizinde insani boyuta dair yaptıklarının en önemli göstergesidir.

Türkiye'nin krizin çözümüne dair siyasi ve diplomatik girişimlerinde ise rejimin yıkılması ve kalıcı barışın tesisi hususunda yeterli düzeyde başarı sağladığını ifade etmek pek mümkün değildir. Bu süreçte Ankara, Suriye Ulusal Konseyinin oluşmasına ön ayak olmuş ve Özgür Suriye Ordusunun örgütlenmesine destek vermiştir (Altunışık, 2016, s. 40-41). Fakat özellikle

Ulusal Konseyin mensuplarının büyük çoğunluğunun diasporadaki Suriyelilerden oluşması ve sahayı yönlendirebilecek karizmatik ve etkin bir liderin olmaması, Konseyin Esed rejimiyle mücadelesinde yetersiz kalmasına sebep olan başlıca etmenlerdir. Özgür Suriye Ordusunun da tek bir çatı altında birleşememesi ve rejim karşısında bütüncül bir muhalefetin bir türlü oluşturulamaması hem rejime manevra alanı açarken hem de ülke topraklarında terör örgütlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. PYD ve

Türkiye olayların patlak verdiği ilk aylarda Esed'e acilen reformların gerçekleştirilmesi hususunda baskı kurmaya çalışsa da Şam yönetiminden beklenen cevabın alınamaması karşılıklı ilişkilerin tamamen kopmasıyla sonuçlanmıştır.

Mayıs ayında ülkenin çeşitli yerlerinde çatışmasızlık bölgesi oluşturulması yönünde alınan karar çerçevesinde 6. Görüşme'de İdlib çatışmasızlık bölgesi ilan edilerek Türkiye, Rusya ve İran'a ait gözlemci birliklerin çatışmasızlık bölgesinin sınır ve gözetleme noktalarına konuşlandırılması hususunda mutabakata varılmıştır.

DAEŞ'in ülkedeki yayılma süreci göz önünde bulundurulduğunda her iki yapının da kaotik ortamın neden olduğu otorite boşluğundan istifade ederek Suriye'de hâkimiyet kurmaya çalıştıkları görülmektedir.

Ankara'nın Suriye rejiminin bütüncüllüğünü ve kolay çözülme ihtimalinin zayıf olduğunu yeteri kadar dikkate almaksızın medeniyetçi söylem üzerinden yürüttüğü siyasetin sonuç vermemesi hem Türkiye'nin hem de Suriye'deki muhaliflerin beklenenden çok daha fazla zarar görmesine yol açmıştır. Özellikle sahanın iki temel aktörü konumundaki İran ve Rusya'nın Şam yönetimi üzerindeki nüfuzu, dengelerin Esed lehine değişmesine yol açmış ve rejimin elini daha fazla güçlendirmiştir. Bu süre zarfında gerek DAEŞ'in gerekse PYD'nin oluşturduğu tehlike, Suriye krizini otoriter rejimin halkına yönelik saldırgan siyasetinden Türkiye'nin ulusal güvenliğini de tehdit eden bir konuma getirmiştir. Tam da bu dönemde Ankara'nın dış politika algısında paradigmatik bir dönüşüme giderek insani normlarla birlikte realizmin sert güç an-

layışını birleştiren bir anlayış çerçevesinde hareket etmesi, krizin başından bu yana Türkiye'yi ilk defa sahada etkin bir hâle getirmiştir (Keyman, 2017, s. 65). Bu bakımdan 2016 Ağustos'unda başlayan Fırat Kalkanı Operasyonu, DAEŞ unsurlarının temizlenerek ulusal güvenliği tehdit eden unsurların yok edilmesi anlamına gelirken bir yandan da Türkiye'nin sahada çözüme dair başat aktörlerden biri olduğunun mesajının verilmesi yönünde büyük rol oynamıştır.

Özellikle Fırat Kalkanı'nın ardından Ankara'nın Suriye'ye dair daha çok inisiyatif alması ve sahadaki ana aktörler olan Rusya ve İran'la çözüm arayışına girmesi, 2011 yılından bu yana ilk defa bu kadar net bir gerçeklik zemininde hareket edilen politika anlayışının hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bu yeni stratejinin en önemli çıktısı Türkiye, Rusya ve İran inisiyatifiyle başlayan Astana Görüşmeleri olmuştur. Astana sürecinde rejim ve muhaliflerin bir araya getirilerek gerçek manada bir çözüm iradesinin ortaya konulmaya çalışılması ve Türkiye'nin muhaliflerin garantörü sıfatıyla masada yer alması, krizin ilk yıllarına nazaran Ankara'nın ne kadar ciddi bir mesafe kat ettiğinin kanıtı olmuştur. 14-15 Eylül 2017'de yapılan 6. Astana Görüşmesi, sürecin geldiği nokta açısından önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilmelidir.

Mayıs ayındaki ülkenin çeşitli yerlerinde çatışmasızlık bölgesi oluşturulması yönünde alınan karar çerçevesinde 6. Görüşme'de İdlib çatışmasızlık bölgesi ilan edilerek Türkiye, Rusya ve İran'a ait gözlemci birliklerin çatışmasızlık bölgesinin sınır ve gözetleme noktalarına konuşlandırılması hususunda mutabakata varılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017). Ayrıca 22 Kasım'da Tür-

kiye, Rusya ve İran devlet başkanlarının katıldığı Soçi'deki zirve Suriye'deki çözüme dair ciddi kararların alınmasıyla sonuçlanmıştır ("Erdoğan", 2017). Ülkenin teröristlerden temizlenmesi, yeni anayasanın yapılması, sağlıklı bir geçiş sürecinin sağlanması gibi konuların masaya yatırıldığı zirve, Türkiye'nin kriz sürecindeki önemli başarılarından birisi olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye'nin Suriye Politikasına Dair Öneriler

Suriye'deki krizin çözümüne ve Beşşar el-Esed sonrası geçişe dair Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin izleyeceği stratejinin öncelikle sahadaki gerçek aktörlerle tam bir iş birliği anlayışı çerçevesinde olması gerekmektedir. Bu bakımdan Rusya ve Türkiye arasındaki düşürülen uçak nedeniyle yaşanan gerilimin sona ermesi sonrası Ankara-Moskova hattındaki yakınlaşma, Suriye'nin geleceğine dair ümitlerin yeşermesinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda iki ülke arasındaki yakınlaşmaya İran yönetiminin de dâhil olması, sorunun çözümüne dair olayların en başından beri sonuç odaklı en ciddi birlikteliği meydana getirmiştir. Bu bakımdan Ankara'nın Suriye krizinin çözümünde Rusya ve İran'la işbirliğini devam ettirmesi ve onlar üzerinden Esed rejimine baskı kurması gerekmektedir. Özellikle Suriye krizinin başladığı günden bu yana bölgedeki gelişmeler ve dış destek nedeniyle Esed rejiminin, başlangıçtan daha güçlü bir pozisyonda olduğu dikkate alındığında, sahanın ana aktörleri Rusya ve İran'la koordineli çalışmanın sonuca ulaşmada büyük öneme sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Türkiye'nin Esed rejimi gidene kadar izleyeceği strateji, ülkede ateşkesin sağlanması ve sivil muhalefet üzerinden bir geçiş sürecinin yaşanması üzerine olmalıdır. Özellikle Esed'i destekleyen tarafların mutlak surette Esed'siz geçiş sürecine ikna edilmesi, izlenecek stratejinin vazgeçilmez unsurudur.

Türkiye'nin Esed rejimi gidene kadar izleyeceği strateji, ülkede ateşkesin sağlanması ve sivil muhalefet üzerinden bir geçiş sürecinin yaşanması üzerine olmalıdır. Özellikle Esed'i destekleyen tarafların mutlak surette Esed'siz geçiş sürecine ikna edilmesi, izlenecek stratejinin vazgeçilmez unsurudur. Bunun tesis edilmesinin yani Esed'in iktidardan el çektilmesinin ardından ise Suriye'de yeni yönetimin inşasına odaklanılmalıdır. Bu süreçte yeni bir yapının kurulmasında hem ülkeyi hem de bölgeyi etkileyecek anahtar kavramlar güvenlik, nüfuz ve mevcut rejimin kalıntılarının direnç düzeyidir. Hâlihazırdaki konjonktür dikkatle incelendiğinde Suriye'nin önümüzdeki süreçte karşılaşacağı bazı riskli durumlar söz konusudur. Bunlardan ilki ülkede silahlı grup sayısının fazla olması nedeniyle "Afganistanlaşma" riskidir. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan geri çekilmesinin ardından Afganlı grupların birbiriyle mücadele etmeye başlaması gibi Suriye'deki iktidarı dizayn süreci iyi kontrol edilmediği takdirde buradaki grupların çeşitli çıkar çatışmalarına girmesi ve yeni bir kriz boyutunun

oluşması muhtemeldir. Benzer şekilde uzun yıllar boyunca İran ve Rusya'nın nüfuzu altında olan ülkenin, tıpkı ABD'nin 2003'teki Irak işgaliyle ortaya çıkan statükoyla yüzleşmesi de imkân dâhilindedir. Suriye'nin "Iraklaşması" anlamına gelebilecek bu adımla, İran ya da

Türkiye'nin buradaki konumunun gereği, bir yandan Suriye güvenlik birimlerindeki asli suçluların cezalandırılmasını sağlaması; geri kalan görevlilerin ise yeni yönetime tam bir sadakatle bağlanmasını teşvik edecek bir siyaset izlemesidir.

Rusya'ya tam manasıyla angaje olmuş bir yeni yönetimin dengeleri değiştirebileceği göz ardı edilmemelidir. Son olarak, geçiş sürecinde iktidara talip olan tarafların süreci doğru yönetmemesi Suriye'de bir "Mısırlaşma" sürecinin gerçekleşmesine yol açabilir. Devlet Başkanı Muhammed Mursi'nin askerî darbe sonucu devrilmesine şahit olunduğu gibi Esed rejimi kalıntılarının yeni yönetimin aksaklıklarından istifade ederek kendilerine siyasete müdahale meşruiyeti sağlamaları da mümkün olabilir. Tüm bu ihtimaller dikkate alındığında Türkiye'nin Suriye'nin geleceğine yönelik iyi etüt edilmiş ve sahadaki realiteden kopuk olmayan bir yol takip etmesi elzemdir. Sadece Türkiye'nin ulusal güvenlik düzeyine indirgenmiş bir Suriye stratejisi, Şam'da oluşacak yeni statükonun kontrol dışı bir bağlama ya da hedeflenenin tam tersi bir istikamete yönelmesine neden olabilir.

Türkiye'nin özellikle Fırat Kalkanı Operasyonu'yla değişen dış politika anlayışı, sahadaki etkisinin artmasını sağlamıştır. Özellikle DA-EŞ'in Suriye'deki varlığının sona ermesinde Ankara'nın kararlı duruşu ve ortaya koyduğu iradenin rolü yadsınamaz. Bununla birlikte Türkiye'nin sınır güvenliğini tehdit etmesi bakımından hem DAEŞ gibi radikal oluşumlar hem de YPG gibi yapılarla mücadele hayati olsa da Ankara'nın Suriye'ye bakışında ilerleyen dönemlerde ortaya çıkabilecek olası güvensizlik ortamını şimdiden hesaba katması gerekmektedir. 2011 yılından bu yana rejimin izlediği yol nedeniyle asimetrik bir saldırı savaşına tanık olduğumuz Suriye'de, sahadaki muhaliflerin önemli bir kesimi silahlanmış durumdadır. Bu nedenle geçiş sürecinin çok hassas dengeler üzerine kurulacağı hesaba katıldığında Türkiye'nin muhaliflerin silahsızlandırılması sürecindeki rolü büyüktür. Gerek Rusya gerekse İran'ın eski rejim unsurlarının tasfiyesine Türkiye kadar net ve kararlı bir tutumla yaklaşmayacağı muhakkaktır. Mevcut ordu ve istihbarat birimlerinin kontrol altına alınamaması ya da bunların Baas kadrolarının denetiminde hareket eden bir yer altı örgütlenmesine dönüşmesi, ülkede ciddi güvenlik zafiyetlerini doğuracaktır. Türkiye'nin buradaki konumunun gereği, bir yandan Suriye güvenlik birimlerindeki asli suçluların cezalandırılmasını sağlaması; geri kalan görevlilerin ise yeni yönetime tam bir sadakatle bağlanmasını teşvik edecek bir siyaset izlemesidir. Özellikle Rusya ve İran'ın geçiş sürecinde farklı dinamikleri hayata geçirmesini engellemek adına Türkiye'nin BM, Arap Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı gibi kuruluşlar nezdinde ve yine ayrı ayrı devletler düzeyinde yapacağı

Soçi Zirvesi'nde biraraya gelen Türkiye, Rusya ve İran devlet başkanları Suriye'nin geleceğine dair önemli kararlar aldı.

Kaynak: <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42079600/> 22 Kasım 2017

çağrılar ve yönlendirici girişimler daha sağlıklı bir geçişe olanak tanıyacaktır.

Rusya ya da İran nüfuzuna giren bir Suriye'de arzu edilen ölçüde siyasal özgürlüklerin tam manasıyla uygulandığı bir sistem tesis edilmesi mümkün gözükmemektedir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi siyasal, etnik ya da mezhepsel ötekileştirmelerin vücut bulması ve toplumsal gerilimlerin tırmanmasıyla sonuçlanacaktır. Bu nedenle Türkiye, kullanacağı söylem ve üslup aracılığıyla Rusya ve İran'ın nüfuz hamlelerini de boşa çıkaracak bir strateji üzerine yoğunlaşmalıdır. Lakin dikkat edilmesi gereken temel husus, ulus devlet temelli bir yaklaşımın ötesinde hareket ederek, Suriye'yi Türkiye'nin nüfuz alanına dâhil etmeye çalışan bir görünüm çizmeye yönelik olmamalıdır. Aksi takdirde, Suriye topraklarının bir nüfuz mücadelesi alanına dönüşmesi ve bu durumun da başta Suriyeliler olmak üzere bölgenin geleceğine ciddi zarar vermesi kaçınılmazdır.

Süreçte Suriye'nin toprak bütünlüğü her şeyin önünde tutulmalı ve herhangi bir özerk yönetimin oluşmasına ya da yönetimin bir ülkenin nüfuzuna girmesine müsaade edilmemelidir.

Türkiye'nin Suriye siyasetinde İslamcı aktörlerle kurduğu ilişkiler de çok hassas bir niteliğe sahiptir. Özellikle Suriye Müslüman Kardeşlerinin uzun yıllardır ülke dışında yaşadığı ve yerelle temaslarının büyük ölçüde azaldığı göz ardı edilmemelidir. Esed sonrası süreçte Müslüman

Ankara yeni anayasa yapım sürecinde tüm taraflara eşit mesafede yer alıp ülkede kurumsal demokratik bir sistemin inşasını sağlayacak anayasa yapımı için destek verirse hem ülkenin geleceği hem de bölgesel dengeler bağlamında önemli bir rol üstlenecektir.

Suriye'de yeni anayasayla devlet başkanına güçlü yetkilerin verilmesi sistemin bir süre sonra otoriter kodlarına yeniden dönmesiyle sonuçlanabilir. Bu nedene cumhurbaşkanına temsili yetkilerin verildiği ve parlamentodan çıkan güçlü bir yürütme erkinin tesis edildiği sistem geçiş sürecinde sapma ve kırılmaların oluşma riskini azaltacaktır.

Kardeşlerin (MK) partileşmesi ve iktidarın en önemli rakiplerinden birisi olması beklenmektedir. Suriye topraklarında MK yapılanmasına sempati duyan kitlelerin varlığının yanı sıra yapının teşkilatlanma ve mobilizasyon yeteneğinin üst düzey olması, ülkede hızlı ve etkin bir başlangıç yapmasını büyük ölçüde sağlayacaktır. Bununla birlikte MK'nin hem Suriye siyasetine ve idaresine dair tecrübesinin yeterli düzeyde olmaması hem de MK mensuplarının örgüt merkezli bir siyasal düzen kurmaya oldukça meyilli oluşları, Müslüman Kardeşler eksenli bir Suriye planının başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açabilir. Unutulmaması gereken en temel mevzu, MK geleneğinin İslam dünyasında muhalif siyaset tecrübesine ciddi şekilde sahip olmasına rağmen iktidar ve yönetim tecrübesinin çok kısıtlı olduğu gerçeğidir. Bu nedenle Suriye merkezli toplumsal aktörler muhatap alınırken, istikrarlı bir düzen algısını oluşturacak ve bunu muhtemel krizleri de engelleyerek hayata geçirecek yapılar olmasına dikkat edilmelidir. İslamcı, liberal ya da sol kesime mensup ama uzun yıllar sürgün hayatı ya-

şamış ya da ülkeye girememiş kimselerin yerel dinamikleri okumada çeşitli zorluklarla karşılaşacağı, bunun da bir süre sonrasında toplumsal anlamda meşruiyet krizine yol açacağı göz önünde tutulmalıdır. Ankara'nın geçiş sürecinde tercihini yerel dinamikleri sağlıklı okuyan ve mümkün mertebe içeriden muhalif aktörlerden yana kullanması, Suriye'nin geleceğine dair önemli bir kazanım olacaktır.

Beşşar el-Esed sonrası geçiş sürecinin en önemli başlığı şüphesiz toplumun tüm kesimlerini kuşatan ve otoriter rejimin varlığını ortadan kaldıracak yeni anayasa yapım sürecidir. Burada Türkiye'nin Suriye'deki tüm siyasi yapıları kuşatıcı bir dil kullanarak kalıcı bir anayasanın tesisi noktasında çaba göstermesi yerinde olacaktır. Yeni anayasa yapım sürecinde Suriye için istifade edilecek en güzel örnek Tunus'taki anayasa yapım sürecidir. Nahda Partisi Genel Başkanı Raşid el-Gannuşî'nin toplumdaki farklı siyasi yapıları dışlamaksızın içe alıcı tutumu, ülkede yeni anayasanın oldukça yüksek oyla kabul edilmesiyle sonuçlanmıştı. Bu nedenle Ankara yeni anayasa yapım sürecinde tüm taraflara eşit mesafede yer alıp ülkede kurumsal demokratik bir sistemin inşasını sağlayacak anayasa yapımı için destek verirse hem ülkenin geleceği hem de bölgesel dengeler bağlamında önemli bir rol üstlenecektir. Ayrıca bu tutum sayesinde ilerleyen dönemlerde farklı siyasi tonlarda hükümetler kurulsa dahi Türkiye-Suriye ilişkileri değişen durumlarda büyük ölçüde etkilenmeksizin devam edecektir. Mısır'daki anayasa yapım sürecinde olduğu gibi Suriye halkının tek bir oluşumun anayasası yönünde bir algıya kapılması, sonraki süreçte ülke içinde başka türlü krizleri tetikleyecektir. Bu nedenle

Türkiye'nin Suriye'deki yeni anayasa sürecine katkısı belirli bir grubun yanında yer almaktan ziyade Şam merkezli güçlü bir demokratik sistem inşası doğrultusunda tüm tarafları kuşatan bir söylem dâhilinde olmalıdır.

Yeni anayasa yapım sürecinde ortaya çıkacak temel başlık ise yeni Suriye'de sistem meseledir. Hafız el-Esed'in 1973 Anayasası'nda kurguladığı ve sonrasında zor araçlarıyla hayata geçirdiği sistem, kâğıt üzerinde yarı başkanlık tarzı bir yönetim modeli olsa da ülkede fiili başkanlık sistemi uygulanmıştır. Beşşar el-Esed ise devlet başkanı seçildiği 2000 yılından bu yana siyasal sistemde ciddi bir değişikliğe gitmemiştir. Sadece 2012 Şubat'ında kabul edilen yeni anayasa ile uluslararası topluma karşı ülkede reform yapıldığına dair bir mesaj verilmeye çalışılsa da bu durum Suriye siyasal sisteminin hâlâ baba Esed dönemindeki kodlara sahiptir olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan yeni anayasa sürecinde sadece temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeler kadar yasama, yürütme ve yargı erklerini ilgilendiren maddelere de büyük önem verilmelidir. Unutulmamalıdır ki; 1963'ten bu yana Baas ideolojisinin hâkim olduğu ve 1970'ten itibaren de Esed'in şahsıyla münemiç hâle gelen bir ülkeden bahsedilmektedir. Bu yönüyle ülkenin yargı, bürokrasi, diplomasi, ordu ve istihbarat mekanizmalarının birdenbire değişmesinin mümkün olmayacağı ve yeni dönemde devletin yeni yöneticilerinin eski rejimin uzantıları ve alışkanlıklarıyla da yüzleşmek zorunda kalacağı göz ardı edilmemelidir. Suriye'de yeni anayasayla devlet başkanına güçlü yetkilerin verilmesi sistemin bir süre sonra otoriter kodlarına yeniden dönmesiyle sonuçlanabilir. Bu nedene cumhurbaşkanına temsili yetkilerin verildiği ve parlamentodan çıkan güçlü

Türk hükümetinin Suriyeli İslamcı ve dindar muhafazakâr kesimleri, Gannuşi'nin Tunus'ta izlediği siyaseti takip etme noktasında teşvik etmesi ve Tunus modelinin Suriye koşullarına uyarlanarak hayata geçirilmesini salık vermesi daha az sancılı bir geçişe tanık olmamızı sağlayacaktır.

bir yürütme erkinin tesis edildiği sistem geçiş sürecinde sapma ve kırılmaların oluşma riskini azaltacaktır. Özellikle 1950 Anayasası'nın temel felsefesi, Suriye'de yeni anayasa yapım sürecine ışık tutacak en önemli metindir. Bu doğrultuda Suriye'de yeni dönemde parlamenter sistemin desteklenmesi ve Türkiye'nin buna katkı sağlaması ülkede yerleşik ve istikrarlı bir demokrasinin inşasında başat rol oynayacaktır. Güçlü ve şeffaf bir seçim kanunu ve siyasal partiler kanunu yoluyla parlamenter sistemin ülkede kurulması, meclisi yeni dönemin ana merkezi hâline getireceği için meclis dışı aktörlerin hareket alanını daraltmak daha kolay olacaktır. Aksi takdirde yeni seçilecek devlet başkanı ile Suriye'nin yerleşik kurumlarının ittifakı geçiş sürecine büyük zarar verecek neticelerle sonuçlanabilir. Ankara'nın yeni anayasanın oluşumunda tercihini güçlü bir meclis ve zayıf bir devlet başkanından yana kullanması, toplumdaki siyasal dengelerin korunması ve yeni bir otoriterleşme temayülünü ortadan kaldırma adına oldukça önemli bir işleve sahip olacaktır.

Suriye'deki geçiş sürecinde öncelenmesi gereken stratejilerden birisi de hem mevcut siyasal sistem içinde yer alan hem de sistem dışı mu-

halif elitlerin bir araya getirilerek istikrarlı bir geçiş ve yeniden inşa sürecinin sağlanmasıdır. Bu hususta Türkiye'nin Tunus örneğini bir model olarak Suriyeli muhaliflere iyi aktarması ve rejim içindeki muhalif elitlerle birlikte hareket edilmesinin yararlarını salık vermesi, ülkenin geleceğine büyük fayda sağlayacaktır. Tunus'ta Habib Burgiba döneminin önemli simalarından olan ve Zeynel Abidin bin Ali döneminde de devlet içinde görev alan Bacı Kaid es-Sıbsi gibi isimlerle Raşid el-Gannuşî'nin ya da Munsif el-Merzuki'nin ilişki düzeyi ve kurulan ittifaklar, Tunus'taki demokratikleşme sürecini sağlayan temel unsurlardır. Tunus örneğinde olduğu gibi Suriye'deki muhaliflerin de doğru rejim elite-riyle hareket etmesi, ülkede yerleşik bir sistemin kurulmasında büyük pay sahibi olacaktır. Türkiye'nin bu doğrultudaki stratejisi belirli bir muhalif grup ya da odak üzerinden hareket etmek yerine; muhaliflerle ülkede gelecek dönemde çalışılabilecek makul rejim elitlerini ortak platformda hareket etmeye ikna etmek üzere olmalıdır.

Esed sonrası süreçte Ankara'nın Suriye'nin yeni yöneticilerine özellikle de İslamcı-muhafazakâr kesimlere yönelik tavsiyelerinin dozu ve şekli, geçiş ve yeniden inşa aşamasında oldukça etkili olacaktır. Suriyeli siyasal aktörlere demokratikleşme sürecinde rol model olarak Türkiye'nin sunulması ya da Türkiye'deki basın, akademi, think-tank ve siyaset çevrelerinin Türkiye tecrübesi üzerinden tavır alınması şeklindeki yönlendirmeleri ciddi sıkıntılara yol açacaktır. Her şeyden önce Suriye'deki demokratikleşme yahut geçiş sürecinin Türkiye'nin toplumsal ve si-

yasal gerçekliklerinden çok farklı olduğu ve bağlamdan kopuk tavsiyelerin yarardan çok zarar getireceği dikkate alınmalıdır. Bu bakımdan Türk hükümetinin Suriyeli İslamcı ve dindar muhafazakâr kesimleri, Gannuşî'nin Tunus'ta izlediği siyaseti takip etme noktasında teşvik etmesi ve Tunus modelinin Suriye koşullarına uyarlanarak hayata geçirilmesini salık vermesi daha az sancılı bir geçiş tanık olmamızı sağlayacaktır. Bu çerçevede AK Parti Hükümetlerinin temel felsefesi doğrultusunda çoğulcu ve demokratik ilkeler doğrultusunda şekillenmiş yol haritasının Suriyeli İslamcılara tavsiye edilmesi ülkedeki geçiş sürecini mümkün mertebe kolaylaştıracaktır. Geçiş süreçlerinde toplumun tüm kesimlerini dikkate almanın gerekliliği, farklı gruplarla ittifak kurulmasının doğallığı ve yeri geldiğinde siyasal alana dair belirli sabitelerden taviz verilmesinin Suriye'deki yeniden inşa sürecinde tüm kesimlerin yararına olacağı, Türk hükümeti tarafından mutlak surette aktarılmalıdır.

Sonuç

Türkiye, Suriye'deki olayların başlangıcından beri krizin bir tarafı olarak sürekli ülkede Esed yönetiminin sona ermesi ve güçlü bir demokratik yönetim inşa çabasında olmuştur. Fakat 2011-2015 arasındaki süreçte ABD'nin Suriye krizine yaklaşımıyla örtüşen ve Suriye Ulusal Konseyinin üyeleri gibi uzun yıllar ülke dışında yaşamış muhalif kesimlerle çözüm arayışında olan Türkiye'nin gayretleri yeterli olmamış; Rusya ve İran'ın Esed yönetimine verdiği destekle krizin boyutları günden güne daha çok derin-

leşmiştir. Rusya ile yaşanan uçak krizi Türkiye'nin Suriye olayındaki elini büyük ölçüde zayıflatırsa da düşürülen uçak nedeniyle Türkiye'nin üzüntüsünü dile getirmesinin ardından Ankara-Moskova hattında ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve Türkiye, Suriye sahasında yeniden önemli bir mevzi kazanmıştır. Özellikle Fırat Kalkanı Operasyonu'na giden süreçte Türkiye'nin ve sahadaki gerçek aktörler olan Rusya ve İran'ın ilk defa Suriye sorununun mevcut şekliyle çözölemeyeceğini net şekilde fark etmesi ve Türkiye'nin bu iki devletle masaya oturması, gelinen noktada Ankara'nın hem elini güçlendirmiş hem de Suriye'de etkin ve söz sahibi bir konumda olmasını sağlamıştır. Muhalliflerin garantörü konumunda yer alarak Suriye'nin geleceğine dair yönlendirici bir konuma gelmeyi başaran Türkiye için bundan sonra ülkenin hassas dengelerini de gözetererek tüm siyasal aktörleri yeni bir sistem kurmaya teşvik etme süreci başlamıştır. Esed sonrası Suriye'sinde ortaya çıkabilecek sorunlu alanların şimdiden tespit edilmesi ve bu doğrultuda hem dış nüfuzu engelleyecek hem de yeni anayasayla istikrarlı bir sistemin kurulmasını sağlayacak bir siyaset izlenmesi gerekmektedir. Otoriter rejimin kalıntılarının etkinliğinin azaltıldığı, Tunus modeli bir çoğulculuğun hayata

geçirildiği ve yeni anayasayla parlamenter sistemin kurulduğu bir Suriye'nin inşasına Türkiye'nin sağlayacağı katkı, tüm bölgenin güvenlik ve istikrarı için büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Abdullah, Ö. F. (1985). *Suriye dosyası* (çev. H. Basri). İstanbul: Akabe Yayınları.

Altunışık, M. B. (2016). The inflexibility of Turkey's policy in Syria. *IE Med Mediterranean yearbook 2016* (pp. 39-44).

Davutoğlu, A. (2008). Turkey's foreign policy vision: An assessment of 2007. *Insight Turkey*, 10(1), 77-96.

Davutoğlu Esad görüşmesi sona erdi. (2011, 8 Eylül). *BBC Türkçe*. http://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/08/110809_davudoglu_esad.shtml adresinden 27 Eylül 2017 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2017, 15 Eylül). No: 288, 15 Eylül 2017, 14-15 Eylül 2017 Tarihlerinde Gerçekleştirilen Altıncı Astana Toplantısı'nda İdlid Çatışmasızlık Bölgesinin İlanı Hk. http://www.mfa.gov.tr/no_-288_-14-15-eylul-2017-tarihlerinde-gerceklestirilen-altintinci-astana-toplantisinde-idlib-catismasizlik-bolgesinin-ilani-hk.tr.mfa adresinden 3 Ekim 2017 tarihinde edinilmiştir.

Düstur el-Cumhuriyye el-Arabiyye es-Suriyye. (1973).

Erdoğan: Suriye'de önceliğimiz terörist grupların sürecten dışlanması. (2017, 22 Kasım). *BBC Türkçe*. <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42079600> adresinden 25 Ekim 2017 tarihinde edinilmiştir.

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (07.12.2017). *Geçici koruma*. http://www.goc.gov.tr/icerik6/gecici-koruma_363_378_4713_icerik adresinden 13 Aralık 2017 tarihinde edinilmiştir.

Keyman, E. F. (2017). A new Turkish foreign policy: Towards proactive "moral realism". *Insight Turkey*, 19(1), 55-69.

Lobmeyer, H. G. (2007). Suriye: Leviathan'ın diyanı. F. İbrahim ve H. Wedel (Ed.), *Ortadoğu'da sivil toplumun sorunları* içinde (çev. E. Özbek, s. 93-116). İstanbul: İletişim.

Mercan, M. H. (2012). *Suriye: Rejim ve dış politika*. İstanbul: Açılım Kitap.

Adres: Halk Cad. Türbe Kapısı Sk. No: 13 Üsküdar/ İstanbul Telefon: +90 216 532 63 70 E-posta: bilgi@ilke.org.tr Web: ilke.org.tr